

РОЗВИТОК КРИМІНАЛІСТИКИ В УКРАЇНІ

DEVELOPMENT OF FORENSIC SCIENCE IN UKRAINE

**Івасишин Т.М., к.біол.н., доцент, підполковник,
доцент кримінального права, кримінального процесу та криміналістики**
Національна академія Служби безпеки України

Бурлак О.С., курсант V курсу
*Навчально-науковий інститут контррозвідувальної діяльності
Національної академії Служби безпеки України*

Фединишинець Р.М., курсант V курсу
*Навчально-науковий інститут контррозвідувальної діяльності
Національної академії Служби безпеки України*

У статті авторами здійснено спробу комплексно розглянути основні етапи становлення вітчизняної криміналістики як науки. Спостереження й аналіз історичних подій дозволяє відстежити розвиток криміналістики та краще зрозуміти витoki, соціальну функцію та тенденції розвитку криміналістики.

У публікації зроблено висновки про формування і накопичення криміналістичних знань. Виділено найбільш впливові фактори впливу на цю галузь знань, а саме науково-технічний прогрес суспільства. У сучасному світі стрімко змінюється парадигма криміналістики, розширюється її предмет і сфери впливу, а усталені криміналістичні методи вже не задовольняють сучасні потреби у повному обсязі.

У цій науковій публікації проаналізовано ряд праць, статей, монографій вчених XIX–XX ст., результати яких виплинули на формування різних напрямків криміналістичних досліджень. Описані найбільш значущі тенденції, що супроводжували створення криміналістичних експертних установ, криміналістичних кафедр, лабораторій і музеїв при вищих навчальних закладах і криміналістичних та слідчих підрозділів правоохоронних органів, що займалися розслідуванням злочинів.

Крім того, авторами зосереджено увагу на проблемах тогочасної криміналістики та запропонованих вченими шляхах їх вирішення. Під час написання статті проаналізовані наукові роботи М.В. Шимановського, С.М. Трегубова, В.І. Лебедева, П.В. Макалінського, А.Д. Кисельова, М.С. Бокариуса та інших видатних науковців-криміналістів. Автори під час дослідження виокремили п'ять основних етапів розвитку у криміналістичних знаннях України.

Проаналізувавши етапи становлення криміналістичних знань, автори статті дійшли висновку, що криміналістика – це багатогранна наука, яка межує з багатьма іншими науками, її розвиток і подальше впровадження криміналістичних знань пов'язано зі розвитком окремих галузей спеціальних знань. Найбільш прийнятним, на їхню думку, є трактування криміналістики як науки, що вивчає закономірності утворення, виявлення, збирання, дослідження і використання слідів кримінально-релевантних подій із метою ідентифікації (в широкому розумінні цього слова).

Ключові слова: криміналістика, предмет криміналістики, наукова дисципліна, закономірність, наукові знання.

The attempt to comprehensively consider the main stages of formation the domestic forensic as a science was made in the proposed scientific article. Observing and analyzing of historical events made it possible to track the development of forensics and to better understand the origins, social function and trends of its development.

The publication highlighted the most influential factors affecting this area of knowledge, namely, the scientific and technological progress of society. In the modern world, the forensic paradigm was changing rapidly, its subject and spheres of influence were expanding, and established forensic methods no longer satisfy the contemporary needs in full. A number of scientific works of the XIX–XX centuries, the conclusions and results of which had influence on the different forensic research area formation, were analysed. The most significant tendencies that accompanied the establishment of forensic expert institutions, forensic departments, laboratories and museums on the base of higher education providers and criminalistics and investigative law enforcement authorities involved in crime investigation were described. In addition, the authors focused on the problems of that time forensic science and on the solutions proposed by scientists. There were analyzed the scientific works of prominent forensic scientists. During the investigation the authors identified five main stages of forensic science development in Ukraine.

Analyzing the stages of forensic knowledge establishment, the authors made the conclusion that forensic science was a multifaceted science that bordered on many other sciences, its development and further introduction of forensic knowledge was related to the development of particular areas of specialized knowledge. The most acceptable in their view was the interpretation of criminology as a science that studies the consistency of formation, detection, collection, research, and usage of criminally relevant events and their trails for identification purpose.

Key words: forensics, subject of forensic science, research discipline, consistency, scientific knowledge.

Криміналістика як цілісна система наукових знань виконує забезпечувальну функцію у встановленні істини в судочинстві. Саме криміналістика у всьому світі покликана забезпечувати науковими знаннями практику протидії злочинності. Збереження й розвиток системи криміналістичних знань залежать від рівня «наукової еліти», традицій наукових шкіл у суспільстві.

За нових умов відбувається т. зв. «технологізація» криміналістики, що стосується різних її розділів (криміналістичної техніки, тактики і методики). Дедалі частіше у криміналістичних цілях пропонуються до використання інформаційні технології, які можуть бути розглянуті як нова категорія криміналістики.

Природа криміналістики визначає її місце у «правовому полі», вплив феномену права на криміналістичні знання та їх практичну складову частину. Зміни у правовій сфері, «ревізія» традиційних інститутів кримінального права і процесу модернізують також і систему прийомів, методів і засобів криміналістики.

Виникнення криміналістики пов'язане зі зростанням злочинності у другій половині XIX ст. практично у всіх європейських країнах. Сформовані доти засоби, прийоми й методи розслідування злочинів, що застосовувалися переважно без будь-якої суворої наукової системи, вже не давали змоги забезпечити належний ефект у боротьбі з кількісно і якісно зміненою злочинністю. Водночас накопичені криміналістичні знання об'єктивно потребували узагальнення, наукового осмислення, систематизації, ефективного природно-наукового підкріплення.

Це завдання першим намагався вирішити австрійський вчений Ганс Гросс, який мав досвід слідчої роботи й добре орієнтувався в основах багатьох природничих наук, серйозно займався фотографією і мікроскопією. Узагальнивши свій досвід розслідування та використання даних природничих наук, а також вивчивши сформовані основні засоби й методи розслідування і всі видані тоді наукові праці з питань судової експертизи, Г. Гросс у 1892 р. написав книгу «Керівництво для судових слідчих як система

криміналістики», в якій проголосив народження нової самостійної науки, назвавши її криміналістикою [5, с. 336–337]. Г. Гросс розкрив своє розуміння криміналістики, її зміст, поставлені перед нею завдання, предмет дослідження, показав можливості застосування науково-технічних засобів для розшуку слідів злочину і розробив окремі прийоми й методи розслідування. Г. Гросса вважають засновником криміналістики.

Проте криміналістику як самостійну науку тоді ще не визначали остаточно. Наприклад, у 1915 р. С.М. Трегубов у роботі «Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений» зазначив, що в російській мові ще не було загально визнаного терміна для викладеного предмету. Він вважав таким термін «криміналістична техніка» [4, с. 129], хоча Р.-А. Рейс застосовував поняття «технічна поліція» або «технічні методи слідчого провадження» [3, с. 21].

Внесок українських вчених і практичних працівників у створення криміналістики вагомий і простежується на всьому шляху її розвитку, починаючи від зародження й до сьогодні.

Чимало історичних подій ще періоду Київської Русі пов'язано з використанням особливих прийомів і способів виявлення та викриття зловмисників. Про це переконливо свідчать відомості, які дійшли до нас щодо численних випадків розкриття вбивств, зрад, розбоїв та інших подібних фактів, якими насичена історія Давньої Русі.

Починаючи з 1880-х рр. журнали «Право», «Вісник поліції», «Журнал міністерства юстиції», «Юридичний літопис», «Журнал цивільного і кримінального права», а також «Юридична газета» та «Судова газета» періодично публікували статті іноземних і вітчизняних криміналістів, що сприяло поширенню криміналістичних знань серед юристів-практиків.

У 1894 р. в Одесі вийшла у світ робота М.В. Шимановського «Фотографія в праві і правосудді». У 1908 р. С.М. Трегубов підготував «Настільну книгу криміналіста-практика», а наступного року В.І. Лебедев опублікував «Мистецтво розкриття злочинів». Ця книга була перевидана в 1912 р. із підзаголовком «Дактилоскопія». П.В. Макалінський у «Практичному керівництві для судових слідчих» (1901) так писав про використання фотозйомки під час огляду місця події: «Особливо велику користь могла б приносити фотографія в оглядах у справах про вбивства, винні в яких ще не відомі: тут кожна дрібниця має значення, а тим часом часто при огляді важко вгадати, на які саме дрібниці слід звернути увагу; фотографія передає всі без упуцень. Притому, як би не був сумлінно і ретельно проведений огляд, опис ніколи не зможе дати такого наочного уявлення, як фотографія». Тут же детально викладаються прийоми виготовлення гіпсових зліпків зі слідів ніг і можливості експертизи документів.

Поява криміналістики безпосередньо в Україні пов'язана з 1910 р., коли в Харківському університеті професор кримінального права і судочинства А.Д. Кисельов, спираючись на досвід роботи паризького Бюро судової ідентифікації, яким керував А. Бертильон, став навчати студентів основам нового для того часу криміналістичного знання.

Важливо знати, що велике значення для розвитку криміналістики в Україні також мали роботи професора М.С. Бокаріуса. Ще в 1915 р. у книзі «Судова медицина у викладі для юристів» він докладно розкрив зв'язок криміналістики та судової медицини, обґрунтувавши таким чином криміналістичний напрям у судовій медицині. Його перу належать також книги «Судово-медичні мікроскопічні та мікрохімічні дослідження речових доказів» (Харків, 1910), «Довідковий підручний альбом для працівників карного розшуку і міліції при складанні словесного портрета» (Харків, 1924), «Початковий зовнішній огляд трупа при міліційному і розшуковому дізнанні» (Харків, 1925) та інші

роботи із судової фотографії, судової балістики, словесного портрета та інших розділів криміналістики.

Важливо зауважити, що одночасно з цим в Україні розвивалися й інші напрями криміналістичних досліджень, що супроводжувалися створенням криміналістичних експертних установ, криміналістичних кафедр, лабораторій і музеїв при вищих навчальних закладах і криміналістичних підрозділів правоохоронних органів.

У 1912 р. був створений Кабінет науково-судової експертизи, який перебував у підпорядкуванні прокурора Петербурзької судової палати. Кабінет мав три відділи: фотографічний, кримінально-технічний і хімічний.

У 1912–1914 рр. відкрилися кабінети науково-судової експертизи в Харкові, Києві, Одесі. У 1912 р. в Україні з'явилися державні експертні криміналістичні установи [7, с. 20–22].

4 січня 1918 р. Народний Секретаріат України на всій території республіки скасував стару судову систему, поліцейській і слідчий апарат. Ведення слідства було покладено на постійних суддів, кримінальні справи розглядалися колегіально в місцевих народних судах.

Відразу після революції були організовані центррозшуку в Росії і в Україні, які координували свою діяльність. Утім, українська міліція багато робила самостійно, не чекаючи вказівок зверху. Ця тенденція чітко простежується на прикладі введення реєстрації злочинців. Із 1921 р. Центро-розшук України ввів такі способи реєстрації, як дактило-скопичний і антропометричний за методом А. Бертильона.

Розшук злочинців здійснювався переважно за ознаками словесного портрета, для чого була прийнята «Інструкція по складанню словесного портрета», рекомендовані правила фотографування злочинців і трупів сигналітичним методом. Таким чином, ще до входження України до складу СРСР на її території було передбачено три види реєстрації злочинців: алфавітну, фотографічну та дактилоскопичну. Створювалися відповідні картотеки, альбоми, колекції розшукуваних злочинців, злодіїв-рецидивістів, були картотеки за прізвищами та ін. Крадіжки реєструвалися з урахуванням способу вчинення злочину.

У 1922 р. губернські відділи розшуку були обладнані засобами дактилоскопірування і фотографування. В Україні формувалася єдина дактилоскопична картотека, в якій карти класифікувалися за основною і додатковою формулою Гальтона-Генрі.

У 1923 р. було запроваджено реєстрацію всіх засуджених до позбавлення волі та примусових робіт. Методика дактилоскопичного обліку полягала в такому. Агент районного карного розшуку при затриманні злочинця дактило-скопував його, виготовляючи дві дактилокарти, а начальник відділу надсилав їх до губернського реєстраційного бюро. Там фахівець-дактилокопіст виводив формулу і перевіряв її за картотекою. Якщо в картотеці виявляли таку ж карту, дактилокопіст складав протокол впізнання особи по дактилоскопичній картотеці. Протокол разом із примірником дактилокарти відправляли адресату.

За відсутності в картотеці відповідних відомостей надіслану картку вливали в масив губернського відділу розшуку, а другий її примірник із виведеною формулою повертали в район для формування місцевої картотеки. Слід зауважити, що впізнання по дактилоскопичній карті проводив досвідчений дактилокопіст, який і складав протокол упізнання.

У жовтні 1925 р. кабінети науково-судової експертизи були перетворені в інститути науково-судової експертизи. Відтоді і починається плідна науково-дослідна й експертна діяльність українських експертних установ.

М.С. Бокаріус був піонером-криміналістом у судовій медицині. Він перший поставив питання про обов'язкове викладання судової медицини на юридичних факультетах університетів. За його безпосередньої участі на юридичному факультеті Харківського університету був запроваджений курс криміналістики.

М.С. Бокариус, чие ім'я має Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз, заснував журнал «Архів кримінології та судової медицини», який почав виходити з 1926 р. Разом із професором М.С. Бокариусом в інституті працювали досвідчені криміналісти О.О. Єлісеєв, С.Д. Каплан, В.Я. Павленко, які зробили вагомий внесок у розвиток судової експертизи. О.О. Єлісеєв у 1924 р. видав «Довідковий підручний альбом для працівників карного розшуку при складанні словесного портрета» – перший практичний посібник подібного типу в нашій країні.

Одеський інститут науково-судової експертизи очолює професор С.М. Матвеев, фахівець у галузі дослідження вогнепальної зброї з метою її ідентифікації за стріляними кулями. Він розробив оригінальну методику визначення напрямку руху кулі, яка долає скляну перешкоду, що дало змогу встановлювати, з якого боку розбите скло кулею (шротом). Це «правило Матвеева» досі використовується у криміналістичній експертизі та слідчій практиці. Перший завідувач Одеського кабінету науково-судової експертизи М.П. Макаренко займався методикою розслідування злочинів. Його монографія «Техніка розслідування злочинів» є однією з перших робіт, присвячених цій проблемі в криміналістиці. До початку 30-х рр. ХХ ст. завершується перший етап становлення криміналістики й розвитку криміналістичних знань в Україні.

Другий етап пов'язаний із відновленням зруйнованого господарства України у складі СРСР, запровадженням непу. Цей період характеризується бурхливим сплеском злочинності, посиленням репресій із боку центральних і місцевих органів влади. Масові репресії, пов'язані з колективізацією 1930–1933 рр., призвели до трагічних наслідків – голодомору 1932–1933 рр., який забрав мільйони життів в Україні.

Створені на першому етапі криміналістичні експертні підрозділи продовжували функціонувати і в 30-ті рр. Поступово на зміну старим кадрам почали приходити молоді, що принесли з собою нові ідеї, нове бачення криміналістичних проблем. У Київському інституті формували новий науковий осередок С.І. Тихенко, Б.Р. Киричинський, Т.І. Барабаш та ін., котрі згодом стали провідними вченими-фахівцями в галузі судової експертизи. Так, Б.Р. Киричинський став піонером запровадження в експертну практику технічного дослідження документів шляхом застосування інфрачервоних, ультрафіолетових і рентгенівських променів. Запропоновані вченим методики дослідження скла, матеріалів письма досі не втратили свого значення. Його робота «Судова радіологія» (1969) сприяла впровадженню у криміналістику радіологічних методів дослідження.

Третій період розвитку криміналістики в Україні починається після Другої Світової війни – з відновлення інститутів судових експертиз, які були зруйновані, а їхня апаратура – розграбована. У роки війни більшість співробітників інститутів були евакуйовані, частина їх пішла на фронт і боролася з ворогом.

Четвертий етап (1960–80-ті рр.) присвячений як загальним проблемам теорії криміналістики, так і теоретичним проблемам окремих її розділів. Інтерес вчених був викли-

каний проблемою предмета криміналістики у світлі вимог і досягнень науково-технічного прогресу. Сформована загальна теорія стала базою для формування спеціальних знань, сприяла всебічному дослідженню сутності попереднього розслідування, розробки й удосконалення засобів і методів боротьби зі злочинністю. Формувалися нові напрями криміналістики: вчення про способи вчинення злочинів і приховування слідів, криміналістична характеристика злочинів, криміналістична техніка, криміналістична тактика і криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів.

П'ятий етап (1990-ті рр.) розвивається після розпаду СРСР. Ситуація, що склалася, змушувала громадян залишати місця проживання, змінювати сферу діяльності, мігрувати. У цей період відбувається розшарування суспільства, злочинність різко зростає. Велика кількість кримінальних справ значитися під назвою «темні справи», тобто справи порушуються в умовах відсутності даних про суб'єкта злочину [8, с. 41].

Виникнення, розвиток і використання криміналістичних знань в Україні безпосередньо пов'язані з науковою і практичною діяльністю науково-дослідних інститутів Міністерства Юстиції України (далі – МЮ України), кафедр криміналістики Київського й Одеського університетів, Національною юридичною академією ім. Я. Мудрого.

Нині в системі МЮ України функціонує п'ять інститутів судових експертиз: Харківський, Київський, Одеський, створені ще в 1925 р. Донецький і Львівський, відкриті в 1995 р. При деяких інститутах є філії: при Харківському – у Дніпрі, при Київському інституті – в Тернополі, при Одеському – в Миколаєві [6].

Розвиток криміналістики пов'язаний також із розвитком природничих та інших наук, прогрес яких зумовлює її основні досягнення. За останні роки в криміналістичній практиці дедалі ширше застосовуються найрізноманітніші наукові прилади загального призначення – це і мікроспектрофотометри, рентгенівські установки, електронні мікроскопи, полярографи і т. д. [1, с. 10–11].

Вживаються заходи для використання у криміналістичних цілях нових і перспективних таких відкриттів, як явище ядерно-магнітного резонансу або голографія [2, с. 260–264]. Також великі можливості в розкритті злочинів закладені у методах ідентифікації особи за запахом або голосом (судово-одорологічна і фонографічна експертизи).

Висновки. Таким чином, криміналістика – це багатогранна наука, яка межує з багатьма іншими науками. Розвиток і впровадження криміналістичних знань пов'язаний значною мірою з розвитком окремих галузей спеціальних знань. Сьогодні не існує єдиного визначення, що таке криміналістика. Найбільш прийнятним є трактування криміналістики як науки, що вивчає закономірності утворення, виявлення, збирання, дослідження і використання слідів кримінально-релевантних подій із метою ідентифікації (в широкому розумінні цього слова). Історія розвитку криміналістики дає можливість краще зрозуміти витоки, соціальну функцію та тенденції розвитку криміналістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біленчук П. Криміналістика та судові експертознавство на сучасному етапі розвитку. *Юридичний вісник України*. 2019. № 8. С. 10–11.
2. Біленчук П.Д., Обіход Т.В. Правове регулювання та національна програма України в галузі ядерної криміналістики. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 1. С. 260–264.
3. Даньшин М.В. Криміналістика ХХІ століття: місце у системі наукового знання : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. 480 с.
4. Леви А.А. Вступительная статья. *Якимов И.Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике*. Перепеч. с изд. 1925 г. Москва : ЛексЭст, 2013. 496 с.
5. Степанюк Р.Л. Щодо природи науки криміналістики. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя доктора юридичних наук, професора Ніни Іванівни Клименко (м. Київ, 27 лютого 2018 р.). Київ–Маріуполь, 2018. С. 336–337.
6. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу: тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження проф. М. В. Салтевського (м. Харків, 8 листоп. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 356 с.
7. Цимбал М.Л. Історичний аспект заснування судово-експертних установ в Україні. *Судова експертиза. Сучасний стан та перспектива розвитку: тези доповідей*. Київ : МЮ України, 2010. С. 20–22.
8. Шепитько В.Ю. Криміналістика ХХІ века: предмет познания, задачи и тенденции в новых условиях. *Современное состояние и развитие криминалистика* / под ред. Н.П. Яблокова и В.Ю. Шепитько. Харьков : Апостиль, 2012. С. 41–54.